

SZILÁGYI MÁRTON

A Petőfi-filológia legfőbb bázisa, a versgyűjtő füzetek

A versgyűjtő füzeteknek kezdettől alapozó szerepe volt a Petőfi-kiadások történetében – különösen a szövegek filológiai kérdéseinek tisztázásában. Ez már Havas Adolf 1890-es évekbeli edíciójában is így volt, s még inkább a két újabb kritikai kiadás sorozatban. Jelentősen el is tér egymástól az életmű feldolgozásának az a korábbi szakasza, amikor a kritikai kiadás nem tud támaszkodni ilyen füzetekre (legföljebb rekonstruálni tudja egykori létüket), valamint az a későbbi, amikor (1847-től) erre épülhet a verssorrend éppúgy, mint a szöveghitelesség.

Most azonban nem a kéziratgyűttes filológiai jelentőségét kívánom hangsúlyozni, hanem inkább a funkciójára szeretnék rákérdezni: mi a jelentősége annak, hogy – Debreczeni Attilának a Csokonai-filológiára megalkotott, de általánosabb érvényű terminológiáját követve – Petőfi archiválási céllal létrehozott egy autográf szövegforráscsoportot?¹

Az sejthető, hogy ő már igen korán elkezdte ezt a módszert: a kritikai kiadás okkal feltételezte, hogy Petőfi már 1843–44 telén, Debrecenben egy negyedretű füzetbe írta össze a verseit – hiszen amikor mindent arra tett föl, hogy Pestre felutazván a műveit megmutatja a tőle feltétlenül tisztelt költőnek, Vörösmartynak, akkor rendelkeznie kellett bemutatható kézirattal.² Ám ez a füzete, s ha voltak, a későbbiek is, elvesztek vagy széthullottak. Azaz megőrzésükre maga a költő sem fordíthatott nagy gondot azután, hogy 1844-ben megjelent *Versek* című kötete.

1847-től azonban változott a helyzet. Petőfi 1846-ban Emich Gusztávval kötött szerződése ugyanis minőségileg különbözött mindattól, amit a költő korábban a kiadóknál el tudott érni. Itt és ekkor már nem egyszerűen egy új kötet kiadásáról volt szó, hanem Petőfi egész addigi életművét vásárolta meg Emich. Petőfi oldaláról ez nyilván összefüggésben volt házassági tervével is: a költőnek pénzre volt szüksége a házasság feltételeinek megteremtéséhez, a közös pesti lakás megszerzéséhez és berendezéséhez, s ehhez kézenfekvő volt írói munkásságát áruba bocsátania. Emich oldaláról viszont ez a szerződés azt jelentette, hogy Petőfi ekkor már olyan komoly tényezőnek számított a magyar irodalmi életben és az olvasóközönség előtt, hogy érdemesnek tűnt ezt a kockázatot vállalni az üzlet érdekében. Petőfi így az 1846. június 22-én kelt szerződés értelmében eladta Emichnek költeményei „összes és illetőleg

¹ Vö. DEBRECZENI Attila, *Csokonai költői életművének kronológiai rendje*, Budapest – Debrecen, Akadémiai – Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012 (Csokonai Vitéz Mihály Összes Művei), 13–27.

² Vö. PETŐFI Sándor *összes költeményei (1844. január–augusztus)*, s. a. r. KISS József, RATZKY Rita, SZABÓ G. Zoltán, Budapest, Akadémiai, 1983 (Petőfi Sándor Összes Művei, 2.), 108–130.

második, ezer példányra terjedhető kiadását”. Az átadott kötet tartalma a következő volt: „a. János Vitéz, b. Helység kalapácsa, cz. Salgó d. Versek I. kötet e. Versek II. kötet f. Czipruslombok g. Szerelem gyöngyei h. Felhők. i. Egy víg hősköltemény k. A meglevő s eddig még ki nem nyomtatott költemények egy füzetre terjedő kézírata.” Petőfi ehhez azt is hozzáfűzte: „Míg ezen ezer példányos kiadás egészen el nem kél: nincs jogom azt sem magamnak újra kinyomatni, sem másnak eladni.” Petőfi ekkor a szerződés értelmében 500 forintot kapott.³ Ennek a szerződésnek hosszú időre nyoma veszett, s aligha véletlen, hogy aztán Emich példánya került elő, a Petőfié mindmáig lappang vagy megsemmisült. Ez a szerződés alapozta meg Petőfi első összkiadását, azaz azt a magyar irodalomban példátlan tény, hogy egy 24 éves költő összes verseit hajlandó volt finanszírozni egy kiadó.

Ez a szerződés lett aztán az alapja a következő, 1847. június 26-ának, amely szerint Petőfi immár örökre eladta Emichnek a tőle kiadott költeményeit, ahogyan ezt az első pont megfogalmazta: „Én Petőfi Sándor összes költeményeim, melyeket Emich Gusztáv könyváros 1847-ben egy kötetben kiadott, s melly kiadásnak címlapja és tartalma ide mellékeltek, örökre eladtam, minek következtében a föntebbi kötet ezentúl az ő kizárólagos sajátja.” Emich ezért fizetett neki „egyszer mindenkorra (semel pro semper)” 1500 forintot, három egyenlő rátában. Petőfi emellett arra is kötelezte magát, hogy ezentúl írandó verseit kötetben addig nem adja ki, amíg nem tesznek ki egy olyan nagy kötetet, mint az első kötet, s ezt a második kötetet is Emich jogosult kiadni. A költő ezért is kapott „egyszer mindenkorra (semel pro semper)” 2000 forintot. Ezt a szerződést 1848. január 1-én egy záradékkal látták el: a második kötet honoráriumából 1848-ban a kiadó fizetett Petőfinak 1000 forintot; s a szerződés azt is tartalmazta, hogy ha a szerző 1848-ban átadja a kötet lezárt, kész kéziratát, akkor 1849-ben havonként 100 forintos részletekben kapja meg a tiszteletdíjat.⁴ Nem véletlen, hogy ennek a lepecsételt és aláírt dokumentumnak mindkét példánya fennmaradt.⁵ Megőrizte Emich Gusztáv is és Petőfi is (illetve eltűnése után az ő örököse, pontosabban a csecsemő Petőfi Zoltán helyett nyilván a feleség). Ez volt ugyanis a legfontosabb jogbiztosító irat. Ez alapján

³ PETŐFI Sándor *levelezése: Függelék (Vegyes feljegyzések, szerkesztői jegyzetek, dedikációk, másolatok, rajzok) – Pótlás a kiadás korábban megjelent kötetéhez*, s. a. r. KISS József, V. NYILASSY Vilma, függelék H. TÖRÖ Györgyi, pótlás KISS József, Budapest, Akadémiai, 1964 (Petőfi Sándor *Összes Művei*, VII.), [a továbbiakban: PSÖM, VII.], 638–639. A felsorolt művek listájának értelmezésére lásd *uo.*, 655. A kéziratról, amely egy amerikai műgyűjtő tulajdonából és jóvoltából került a Petőfi Irodalmi Múzeumba, lásd V. NYILASSY Vilma, *Petőfi nyomavesztett szerződése = A Petőfi Irodalmi Múzeum évkönyvei 1962*, szerk. BARÓTI Dezső, Budapest, Petőfi Irodalmi Múzeum – Képzőművészeti Alap Kiadó, 1962, 5–10, az adat: 6. Az idézet helyesírása nem a kritikai kiadást, hanem ez utóbbi kiadás fakszimiléjét követi, mivel a kritikai ezen a ponton nem betűhű. A szerződés sorsáról lásd még: KISS István, *Az Athenaeum könyvkiadó története és szerepe a magyar irodalomban*, Budapest, Akadémiai, 1980, 21.

⁴ A szerződés szövegét lásd PETŐFI Sándor *vegyes művei: Útirajzok, naplójegyzetek, hírlapi cikkek és egyéb prózai írások*, s. a. r. V. NYILASSY Vilma, KISS József, Budapest, Akadémiai, 1956 (Petőfi Sándor *Összes Művei*, V.), 170–171.

⁵ Szövege közölve: *Petőfi-adattár, III: Petőfi-okmányok, Függelék (családi adatok), Pótlások az I. és II. kötethez*, s. a. r. KISS József, Budapest, Akadémiai – Balassi, 1992, [a továbbiakban: PAI, III.], 80–83.

Szendrey Júlia is hozzájuthatott a szerződés szerint férjének járó pénzhez 1850-ben, amikor is átadta Emichnek az 1847 és 1849 közötti, évenként összeírt kisebb költemények és néhány nagyobb elbeszélő költemény (*Bolond Istók*, *Szécsi Mária*, *Az apostol* és a befejezetlen *Lehel vezér*) különálló, tisztázott kéziratát (ezeket Petőfi nem a versgyűjtő füzetekbe, hanem önállóan tisztázta le), sőt, még 1851-ben is kapott Emichtől kétszáz pengőt.⁶ Ez a szerződés bizonyította aztán később is kétségteljesen és jogi érvennyel is Emich kizárólagos jogát a Petőfi-versek kiadására.⁷

Az Emich Gusztávval kötött 1846-os szerződés világossá tette Petőfi számára is, hogy versei nemcsak külön-külön, hanem egységesen, életműként is egyértelműen piaci értékkel rendelkeznek. Érdeemes volt tehát állandóan kéznél tartani őket egy majdani összkiadás megalapozása érdekében, hiszen az 1847-es szerződés ennek megszületését is hamarosan, két éven belül elérendőnek mutatta. Vagyis Petőfi ekkor már a még meg sem írt verseit is el tudta adni.

Ehhez kellett a versgyűjtő füzetek. Petőfi a verseinek évenként új füzetet nyitott, így összesen három füzetet ismerünk, az 1847-est,⁸ az 1848-ast,⁹ valamint az 1849-est.¹⁰ Ezek közül a középső lesz számunkra most érdekes, mivel ebben figyelhető meg a szövegekkel való bánásmódnak egy egészen különleges pillanata, amely méltó a tüzetesebb elemzésre.

Az 1848-as kéziratgyűjteményt a kritikai kiadás a következőképpen írta le: „Negyedréte alakú (21 x 26,2 cm), 66 fólió terjedelmű, nyilvánvalóan bekötésre készült kézirat. A 33 összefüggő fólió-pár közül időközben néhány már kettészakadt; az egymásba tett lapok nincsenek összefűzve. Az első négy és az utolsó két lap számozatlan, az 5–130. lapokat Petőfi számozta be. A 2., 4., 131. és 132. lapok üresek, különben írás a levelek mindkét oldalán. Autográf. Minden vers új lapon kezdődik. A címekeket a költő aláhúzta, és a költemények után, zárójelben, közölte a versek keletkezési helyét is. A helynevek alatt rövid vízszintes vonalak láthatók.”¹¹ Ennyiből is kiderül, s ezt megerősíti a kézirat tanulmányozása is, hogy nagyon gondosan vezetett tisztázatról van szó, amely az ebbe az évkörbe tartozó versek egészének dokumentálására szolgált.

Ez a korszakban egészen egyedülálló módja volt az életmű megőrzésének és kézbentartásának. Figyeljük csak meg párhuzamként azt, hogy Arany mennyire nem

⁶ A szerződésre írt elismervények szövegét kiadta: TÖRŐ Györgyi, *Petőfi anyagi helyzete = Tanulmányok Petőfiről*, szerk. PÁNDI Pál, TÓTH Dezső, Budapest, Akadémiai, 1962, 76–77. Ezek a rájegyzések már korábban is megjelentek egy olyan hírlapi cikkben, amely a Petőfi-művek tulajdonjoga miatt indított bírósági perrel számolt be: *A Petőfi-per*, Pesti Napló, 31. évf., 1880, 161. szám (június 25.), esti kiadás, 1–2. Újabbán lásd PAT, III., 82–83.

⁷ Ennek kapcsán lásd az 1880-as szerzői jogi per tanulságait: SZILÁGYI Márton, *A magyar romantika iker-szálai: Jókai Mór és Petőfi Sándor*, Budapest, Osiris, 2021, 352–375.

⁸ PETŐFI Sándor *költeményei 1847*. OSzK Kt. Fond VII/11.

⁹ PETŐFI Sándor *költeményei 1848*. OSzK Kt. Fond VII/8.

¹⁰ PETŐFI Sándor *költeményei 1849*. OSzK Kt. Fond VII/12.

¹¹ PSÖM, VII., 603. A kéziratgyűjtés történetére lásd MEZŐSI Károly, *A Karaffa-dramatörredék = M. K., Közelebb Petőfihez*, Budapest, Szépirodalmi, 1972, 357–371. A konkrét szöveghely: 366–367.

így gondolkodott: amikor az 1850-es években elhatározta, hogy kiadja „kisebb költeményeit”, úgy kellett összemásoltatni a különböző helyeken megjelent verseit, ahogy ezt a levelezéséből megtudhatjuk. Ezt bizonyítja a sógorához, Ercsey Sándorhoz írott kérése 1853-ból, hiszen ő őrizte Szalontán azokat a reformkori divatlapokat, amelyekben Arany publikált, s ezek a lapok nem voltak Arany keze ügyében Nagykőrösön: „Már most rajtam a sor hasonlóan kéréssel fordulni hozzád. Azon régi Életképek és Divatlapokból, mellyek nálad vannak, üres óráidban ird ki rövidebb verseimet és küldd el, – mert itt világért sem lehet kapni, pedig még is szeretném verseimet összegyűjtve megtartani. A Divatlapból Rózsa-Ibolya nem kell, Az Életképekből a *Télben* megvan; a többi nem is sok, nem is hosszú. Ha pedig a fáradságod restelnéd megtenni vagy tetetni, pakold össze őket s tedd diligencera.”¹² Egy 1855-ös levelében pedig Arany arról panaszkodott Tompának, hogy mennyire nehéz a szövegeknek ez az összeszedése: „Hogy pedig e jó szándék az idén csütörtököt ne mondjon, mint tavaly, már elkezdtem összeírni verseimet, a munka foly tűzzel-vassal – eladom, a ki veszi.”¹³ Persze a szövegekkel való bánásmód eltérése aligha véletlen: Petőfi abban is egyedülálló volt kortársai között, hogy neki huszonnégy éves korára már az „összes költeményei” jelentek meg, nagy példányszámban, kifejezetten igényes tipográfiai megformáltsággal. S még ráadásul ezek komoly sikert is arattak. Arany esetében ez a fázis csak később következett be, s erre Arany nem is volt felkészülve korábban.

Párhuzamként érdemes felidézni Aranyra a költemények kezelését illető általános problémájáról később megfogalmazott véleményét is, melyet Tompa Mihálynak írt meg, amikor Tompa verseinek összkiadásával foglalkozott:

Verseidre térvén: a *tűzbe felét* elvnek addig van helye, míg nyomtatva, vagy legalább könyvben nem olvassák. Igen! addig tegye, ki elég éles-szeműnek érzi magát, kiválasztani a halhatlant, az egy napi becsű, vagy éppen becsnélküli közül. De melyik író dicsekedhetik ily éleslátással? Nem csalja-e meg a korban uralkodó divat? a személyes hajlam? a sokaság tapsa, vagy közönye? stb. Ha Petőfi versei megtizedelését Kazinczy, az öreg, eszközöztette volna Daykával: nem repült volna-e tűzbe a nagyobb rész: a csárda romjai, a pusztai dolgok &c. És a megmaradt rész lett volna-e a legjava? Vagy Himfyre nézve megköszönők-e a meg 4-edelést? Azonban tegye minden költő: égessen el minél többet, míg fiókjában van, de a ki már könyvben adta, mit ér vele? Mit használ nekem, ha a Megveszett alkotmányt megtagadom, kitagadom, miután vastag könyvben meg van örökítve. Az ily eljárás legfőleg annyi mutat, hogy az író ez s ez művét, érettebb korában silánynak tartotta, de se jóvá nem teheti, se a jövődőség elől be nem fátyolozhatja. Ezzel csak

¹² Arany János – Ercsey Sándornak, Nagykőrös, 1853. május 20. = ARANY János *levelezése (1852–1856)*, s. a. r. SÁFRÁN Györgyi, BISZTRAY Gyula, SÁNDOR István, Budapest, Akadémiai, 1982 (Arany János Összes Művei, XVI.) [a továbbiakban: AJÖM, XVI.], 219.

¹³ Arany János – Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1855. június 8. = AJÖM, XVI. 567.

azt akarom mondani, 1-ör, hogy a túlszigoru önbírálat veszélylyel, a tévedés veszélyével jár; másodsor, hogy irodalom-történeti tényeket már úgy sem lehetővé meg nem történtté tenni: lényeges elhagyások, módosítások által az ember csak *rontja* (már jól ismert) *termetét*, a nélkül hogy ezzel valami jót eszközzene.¹⁴

Petőfi, noha ezt soha nem fejtette ki részletesen, alighanem hasonlóképpen gondolkodhatott (bár ezt csak vélelmezhetjük): azaz ő is úgy vélhette, hogy egy, már publikált verset a szerzője utólag nem tehet meg nem történtté. Legalábbis erre következtethetünk abból, hogy a versgyűjtő füzetek valóban dokumentálnak minden, máshol már megjelent Petőfi-verset (valamint persze tartalmazznak minden meg nem jelent, de Petőfitől késznek tekintett költeményt is). A filológia nem talált olyan esetet, amikor Petőfi egy máshol már publikált szövegét tudatosan kihagyta volna ezekből a versgyűjtő füzetekből. Látszólag van ugyan két ellenpélda, de ezek is magyarázhatók valamilyen módon: az [*Enyészet undok férgei rágódnak...*] címen ismeretes vers lehet, hogy töredék mivolta miatt nem került be a versgyűjtő füzetbe, azaz Petőfi nem érezhette még befejezettnek (amúgy nem is publikálta); az *Uj esztendő napján* című vers 1849 legelejéről, amely egyébként egykorúan megjelent,¹⁵ pedig talán véletlenül maradt el, mert ekkor nem volt Petőfinél a versgyűjtő füzet – amúgy ezzel kellett volna indítania a költőnek 1849-es füzetét, hiszen ebben az évben ez volt az első költeménye.

Ezért is lehet érv a kritikai kiadásban, ha egy Petőfinek tulajdonított versszöveg hitelessége kapcsán azt is mérlegeli a sajtó alá rendező, hogy benne van-e a szöveg a versgyűjtő füzetekben vagy sem. Erre példa a *Sírvers* címen ismeretes szöveg, amelyet mint valódi sírfeliratként számontartott, s egy ma is látható kalocsai sírkövön szereplő verset Petőfinek tulajdonítottak, de a hamarosan megjelenő kritikai kiadás – részben ezen érv alapján is – kiiktatta az életműből, s a „Petőfinek tulajdonított versek” közé helyezte.¹⁶

Viszont – bár a versgyűjtő füzet alapvetően tisztázati példány – láthatunk itt időnként javításokat, azaz Petőfi még a tisztázás során is módosított kisebb mértékben a versein. Jelentősebb törlésekre is van azonban példa, a költő utólag olvashatatlaná tett néhány versszöveget. Ilyen volt a *Fél álomban...*, az 1848, *A conservatívok* és a *Golyók sivítnak, kardok csengenek...* című versek. Ezeket aztán – igen régen – kibetűzte

¹⁴ Arany János – Tompa Mihálynak, Nagykőrös, 1857. február 5. = ARANY János *levelezése (1857–1861)*, s. a. r. KOROMPAY H. János, BÓDYNÉ MÁRKUS Rozália, JANKOVITS László, Budapest, Akadémiai, 2004 (Arany János Összes Művei, XVII.), 13–14. (kiemelések az eredetiben)

¹⁵ A vers megjelent teljes névvel: *Alföldi Hirlap*, 1849, 4. szám (január 14.), 1.

¹⁶ Ennek bővebb összefoglalását lásd ROMSICS Imre, SZILÁGYI Márton, *Az egyetlen...: Petőfi sírvers Kalocsán*, Kalocsa, 2022, 17–21. A kérdés teljes dokumentációja a Petőfi-kritikai hamarosan megjelenő, hatodik kötetében lesz olvasható, amelyet a sajtó alá rendező, Kerényi Ferenc 2008-as halála után Szilágyi Márton fejezett be és szerkesztett.

már a filológia (pontosabban Ferenczi Zoltán), s így beilleszthetővé váltak az életmű egészébe.¹⁷ Ezek azonban olyan művek voltak, amelyeket Petőfi nem akart publikálni, valóban nem is adta ki őket életében, tehát a kihúzás mögött esztétikai megfontolások is állhattak.

Ehhez mérten feltűnő egy jelentős ellenpélda. A *Vörösmartyhoz* című verset ugyanis Petőfi soronként szintén áthúzta, s így tette olvashatatlaná (nem tudni, mikor),¹⁸ noha ezt a költeményét egykorúan, mondhatni, szinte azonnal publikálta.¹⁹ A vershez ekkor ráadásul járult egy, a szerzőtől származó, értelmező jegyzet is:

Én, ha verset írok, nem írom a' magam multságára, hanem írom azért, hogy kiadjam, hogy mások gyönyörködjenek benne vagy okuljanak rajta. (Elérem-e célomat, vagy nem? az nem tartozik ide.) Sokan voltak, kik e' költeményem kiadását elleneztek. Nem tehetek róla. Én érzem a' legnagyobb fájdalmat, hogy erre kényszerülve vagyok, mert, én szerettem és tiszteltem legjobban Vörösmartit mind azok között, kik őt valaha szerették és tisztelték, de elveimet még sokkal jobban szeretem és tiszteltem, mint őt. Szívem sajog és vérzik, de kérlelhetetlen maradnék, ha elvérzeném is bele. Brutus talán sírva szúrta le jótevőjét, apját, Caesart, de leszúrta. Hogy Vörösmartit elítélem, nagy áldozat, mellyet szívem tesz elveimért, de bármily nagy ez áldozat, kész vagyok és mindenkor kész leszek sokkal nagyobbakat is tenni értetek, szentséges elveim!²⁰

A vers keletkezésének az apropója egy politikai kérdés volt, megírását az újoncozási törvényjavaslat parlamenti vitája váltotta ki. Mészáros Lázár hadügyminiszter már 1848. július 20-án benyújtotta javaslatát a népképviseleti országgyűlésnek, amely szerint a 40.000 újoncot a meglévő seregekbe osztották volna be, német vezényleti nyelv alatt, az önálló magyar haderő létrehozását későbbre halasztva. Mészáros azzal érvelt, hogy a császári királyi hadsereg kereteinek felhasználásával az újoncok könnyebben és gyorsabban kiképezhetők. A törvényjavaslatot véleményező központi válaszrmány a Magyarországon működő seregek 3. zászlóaljait egészítette volna ki,

¹⁷ Vö. FERENCZI Zoltán, *Petőfi ismeretlen költeményei 1848-ból*, Budapesti Szemle, 61. kötet, 1890, 159. szám, 498–511.

¹⁸ OSzK Kt. Fond VII/8. 45. f. v., „(Pest.)” helymegjelöléssel. Vö. FERENCZI Zoltán, *Petőfinek „Vörösmartyhoz” intézett költeménye*, Petőfi Múzeum, IV. évf., 1891, 4. szám, 177–180. hasáb.

¹⁹ Életképek, 6. évf., 1848, II. félév, 9. szám (augusztus 27.), 271–272. A vers utánközlésben is megjelent, azaz egykorúan nem is egy, hanem két folyóiratpublikációja volt: Nép-elem. Radical Lap, 1848, 51. szám (aug. 30.), 204.

²⁰ Uo. Olvasható még a következő kiadásokban is: PETŐFI Sándor *költeményei*, 3., s. a. r. VARJAS Béla, Budapest, Akadémiai, 1951 (Petőfi Sándor Összes Művei, III.) [a továbbiakban: PSÖM, III.], 338; *Petőfi-adattár*, I.: *Petőfi az egykorú sajtóban és egyéb nyomtatott forrásokban. Kiegészítés Endrődi Sándor „Petőfi napjai a magyar irodalomban” c., 1911-ben kiadott gyűjtéséhez*, s. a. r. KISS József, Budapest, Akadémiai, 1987, 290.

kb. 12.000 fővel, míg a többiekből honvédszászlóaljokat formáltak volna. Az augusztus 1-jén elkezdett vitát elnapolták, hogy majd a hadkötelezettségről és a költségvetésről szóló törvényjavaslattal együtt vegyék újra napirendre.²¹

A hadügyi törvényjavaslat vitája így végül augusztus 16-a és 23-a között zajlott le. Petőfi, aki – Pesty Frigyes naplója szerint²² – az országgyűlés karzatáról kísérte figyelemmel a vitát, a törvényjavaslatról augusztus 18-án, magánlevélben fejtette ki tömören a véleményét az újoncozásról barátjának, a délvidéki táborban tartózkodó Bankós Károlynak: „Mészáros, ez örült marha, erőnek erejével a régi német katonaság kaptárára kíván ütni.”²³ Mivel a kormány véleménye sem volt egységes, Kossuth augusztus 19-én kompromisszumos javaslattal állt elő. Eszerint azt indítványozta, hogy praktikus okokból (Itáliában és a Délvidéken a csapatok ellenség előtt álltak) a harmadik zászlóaljakat egészítsék ki hadilétszámmra, és a hosszabb kiképzési idejű huszárság is maradjon meg az eddigi kötelékekben, a többiekből pedig honvédség formálandó. Augusztus 21-én az országgyűlés délelőtti ülésén az augusztus 19-i, újabb szenttamási kudarc hírére aztán Perczel Mór árulással vádolta meg a katonai vezetést. A parlament végül – Batthyány lemondással való fenyegetőzésére – elítélte a kijelentést, ám a hadügyi javaslat vitájára csak este, ebben a felfokozott légkörben került sor. Ezt megelőzően Petőfi és Patay József, a monori kerület radikális képviselője beszélgetett a folyosón, aminek Hunfalvy Pál volt a fül- és szemtanúja: „Az ülés előtt a folyosón és balkonon jártak fel s alá fontolgotó képekkel a követek. Patay mondja, itt van a német tisztetekbe bizakodás gyümölcse! mire Petőfi ihlett és áthatott képpel válaszolta, hogy ha őt a sereghez leküldték volna, bizony rég csinál vala rendet – guillotine –.”²⁴ A 4. paragrafus szólt az újoncok beosztásáról. A szakaszonkénti vitában Mészáros azonban újabb módosító javaslatot terjesztett elő. Bővíteni akarta a kompromisszumot: a német vezényleti nyelvű harmadik zászlóaljak mellett még további tartalékszázadok létrehozását is indítványozta. Három órás vita után, augusztus 21-én 23 óra körül került sor a szavazásra a Mészáros–Kossuth javaslatról, amelyet az országgyűlés végül 226:117 arányban fogadott el. Vörösmarty, aki az egész ülés alatt nem szólalt fel, igennel szavazott az indítványra.²⁵ Petőfi azonnal reagált, a vers tehát minden bizonynyal már másnap, augusztus 22-én megíródott.

A költemény első olvasói Jókai Mór, az Életképek szerkesztője és Emőd Dániel, a Pesti Hírlap segédszerkesztője lehettek, akik ekkor egy házban laktak a Hatvani

²¹ Petőfi véleménye a halasztásról az 1848. augusztus 10-ről keltezett hírlapi cikkében olvasható, amely a *Marczius Tizenötödike* másnapki számában jelent meg: PSÖM, V. 112–115.

²² *Petőfi-adattár, II.: Petőfi a kortársak leveleiben és naplóiban*, s. a. r. OLVÁNYI Ambrus, Kiss József, Budapest, Akadémiai, 1987, 90.

²³ PSÖM, VII. 166.

²⁴ HUNFALVY Pál, *Napló 1848–1849*, s. a. r. URBÁN Aladár, Budapest, Szépirodalmi, 1986, 59. Az idézetet lásd még: PAT, III., 170.

²⁵ URBÁN Aladár, *A nagy év sodrában: Tanulmányok 1848-ról*, Budapest, Magvető, 1981, 342–347; SPIRA György, *A pestiek Petőfi és Haynau között*, Budapest, Enciklopédia, 1998, 314–318.

utcában, és Jókai pütkösdi különköltözése óta Petőfi az utóbbi révén tartotta a kapcsolatot szerkesztőtársával.²⁶ Jókai utólag így az emlékezett vissza: „A kormánnyal szavazók között volt Vörösmarty is. Erre írta Petőfi ezt a verset. Én kértem, hogy ne adja ki a lapunkban. Ő mégis kiadta. Ezen meghasonlottunk.”²⁷ Jókai életrajzírója, Mikszáth Kálmán, nyilván az írótól szerzett értesülés alapján, némileg másként szcenírozta a jelenetet:

Mint egy tűzokádó, úgy önté epéjét a *Vörösmartyhoz* című költeményben, melyet azonnal az „Életképek”-hez vitt. Jókainál Emődty találta. Felolvasta nekik a költeményt. Jókai kijelentette, hogy ezt nem adhatja ki. Vörösmarty mindig atyai szeretettel viseltetett mindkettőjük iránt, bevezette őket az irodalomba. Gondolja ezt meg Petőfi, és semmisítse meg a verset; a higgadt Emödy is ezen a véleményen volt. Petőfi látszólag le hagyta magát beszélni és ezekkel a szavakkal ment el: „Jól van, Móric, én engedek neked, de csak úgy, ha te is engedsz nekem abban az ügyben, hiszen tudod, melyikben.” „Nem – soha” – felelte Jókai.²⁸

A két változat közti látványos különbség az, hogy vajon ez a vers, pontosabban ennek a közlése volt-e az oka Petőfi és Jókai kapcsolata megromlásának. Jókai visszaemlékezése mintha azt sugallná, hogy a „meghasonlás” emiatt következett be (ez persze következhet a tömör megfogalmazás árnyalatlanságából is). Az események nyomon követése azonban azt mutatja, hogy a meghasonlást Jókai és Laborfalvi Róza kapcsolata és házassági terve okozta (ez volt az az „ügy”, amelyre Mikszáth változata célzott). Jókai ezért költözött el már pütkösdkor a korábban Petőfiékkel közösen bérelt lakásából. Petőfi a verset egyébként akkor adta közre, amikor Jókai Rákoscscabán készítette elő augusztus 29-i házasságát. Azt sem szabad elfelejteni, hogy az *Életképek* szerkesztése során kialakult munkamegosztás szerint a versrovatnak Petőfi volt a felelőse, Jókai a prózáért felelt, így Petőfinak kétségbevonhatatlan joga volt a saját versét leadni közlésre. Még ha esetleg egy ilyen súlyú ügyben ki is kérhette szerkesztőtársa véleményét.²⁹ Jókai emlékezése kapcsán pedig arra is lehet gyanakodni, hogy az író ez esetben nem a memóriája csalta meg, hanem tudatosan állította be úgy az eseményeket, hogy azok még utólag se vessenek rossz fényt feleségére, hanem inkább elvi alapúnak mutassák be a Petőfivel való összeveszést.

Petőfi – a saját állítása szerint – a költemény publikálása előtt Vörösmartyt is fölkereste: „mielőtt kiadtam versemet, igen hosszan beszéltem e felől Vörösmartyval a

²⁶ Vö. Petőfi Sándor – özv. Jókay Józsefnének, Pest, 1848. szeptember 6. = PSÖM, VII., 167.

²⁷ JÓKAI MÓR, *Petőfi emléksobránál*, Koszorú, 1882, VIII., 404.

²⁸ MIKSZÁTH Kálmán, *Jókai Mór élete és kora, I.*, s. a. r. REJTŐ István, Budapest, Akadémiai, 1960 (Mikszáth Kálmán Összes Művei, 18), 134–135.

²⁹ Jókai és Petőfi baráti kapcsolatának megromlásáról lásd még: SZILÁGYI, *A magyar romantika ikercsillagai*, 48–55.

nélkül, hogy kapacitálni tudott volna.³⁰ Hogy a verset is megmutatta-e ekkor, amint azt Hatvany Lajos állítja,³¹ ebből a mondatból nem derül ki.

Vörösmarty aztán a versre nyilvánosan válaszolt.³² A költő-képviselő ekkor megindokolta szavazatát (talán a Petőfinek is elmondott érvekkel). Azt állította, a vers „igen nagy elbizakodásra s könnyelműségre mutat”. A cikk a következőkkel zárult: „Egyébiránt nem gondolom, hogy ezen kis tollharcz a jó viszonyt közöttünk felbontsa. A sajtó azért van, hogy írjunk. Petőfi elmondta rólam véleményét, én most mondom el. Ő engem vétkes politicusnak tart, én őt igen gyarlónak és könnyelműnek. Vádja súlyosabb, mint az enyém. Az idő ítélni fog köztünk. S hogy én is verset mondjak, egy jó tanáccsal végzem szavaimat: Légy buzgó, de szerény, bírónak még te kicsin vagy. / Élj, küzdj és munkálj s várd el ítéletedet. –”³³ A közléshez Bajza József szerkesztői jegyzetet fűzött, amely szerint „mi nem azon pártban látjuk a hazafiságot, melly minden áron, még a hon elvesztésének árán is, magyar katonát akar, hanem azok részén, kik előbb a hon megmentésén munkálnak, s midőn ez megtörtént, akkor intézkednek a felett, hogy Magyarországon minden hadsereg magyar legyen, mi a lecsillapított hazában, a hadügyminister nyilatkozata szerint, egy év alatt is megtörténhetik.”³⁴

A nászútjáról visszatért Jókai Mór aztán szerkesztői nyilatkozatot adott ki a vers megjelenési helyén, a Petőfivel közösen szerkesztett *Életképekben*, amely szerint „[e] lapok mult számában megjelent versét [!] szerkesztő társamnak Vörösmartyhoz akaratom és határozott tiltakozásom ellenére a fővárostóli távollétemben jött be a lapba.”³⁵ Rosszallásának négy oka: Vörösmarty nem szolgált rá a megalázásra; költő nem mondhat ítéletet költőtársa fölött; mások elveit tiszteletben kell tartani; Petőfi elfeledkezett a háláról, amellyel Vörösmartynak tartozik.³⁶

Petőfi mind a két cikkre válaszolt, ugyanazokban az orgánumokban, ahol az illető szöveg megjelent. A Vörösmartynak címzett válaszban kijelentette, várta a költőtárs válaszát, de sajnálja, hogy az „a gyanúsítás és a lenézés fegyvereit” használta.³⁷ Elhárította a hálátlanság vádját. Emlékeztetett rá, hogy korábban tisztelettel szólt Vörösmatyról és Vörösmartyhoz, és most is „hosszu és kínos lelki harc után” írta meg versét. Egyetértett, hogy a tollharc ellenére a jó viszony fennmarad kettejük között. „De ha ellenkezőleg

³⁰ ENDRŐDI Sándor, *Petőfi napjai a magyar irodalomban 1842–1849: Egykorú nyomtatványok másaival*, Budapest, Kunossy, Szilágyi és Társa, 1911, 500; PSÖM, V., 121.

³¹ HATVANY Lajos, *Így élt Petőfi*, szerk. Kiss József, PÁNDI Pál, s. a. r. Kiss József, Budapest, Akadémiai, 1967, II, 465.

³² VÖRÖSMARTY Mihály, *A magyar hadseregről: Petőfihez*, Kossuth Hirlapja, 1848, 58. szám (szeptember 6.), 265.

³³ ENDRŐDI, 493–496; PSÖM, III., 338–341.

³⁴ Idézte HATVANY, II., 464. és PSÖM, III., 341. A cikkbe foglalt epigrammáról és kontextusáról lásd bővebben: VÖRÖSMARTY Mihály, *Kisebb költemények, III. (1840–1855)*, s. a. r. TÓTH Dezső, Budapest, Akadémiai, 1962 (Vörösmarty Mihály Összes Költeményei, 3.), 545–551.

³⁵ *Életképek*, 6. évf., 1848, II. félév, 10. szám (szeptember 3.), 315.

³⁶ ENDRŐDI, 491–492; PSÖM, V., 232.

³⁷ PETŐFI Sándor, *Válasz Vörösmartynak*, Kossuth Hirlapja, 1848, 60. szám (szeptember 8.), 275.

lenne is, nem csak ő velem, hanem akárkivel a föld hátán, mindig kimondanám szabadon meggyőződésemet. Inkább legyek ezután is, mint ekkorig voltam, bátran és kérlelhetlenül kimondott meggyőződésem martyrja, hogyszem gyávasággal vádolhasam én magamat. Én magammal akarok békében élni, nem a világgal.”³⁸

A Jókainak szóló válasz ennél kíméletlenebb volt.³⁹ Jókai négy rosszallására Petőfi a szerkesztőtársát „impertinentiá”-jának felsorolásával válaszolt, miután leszögezte, hogy kettejük vitájának magánéleti indító okát nem kívánja a nyilvánosság elé tárni (ez is arra mutat, hogy a konfliktus igazi oka éppen abban keresendő, amiről itt Petőfi nem akart beszélni). Petőfi szerint Jókai elkövette mind a négy, tőle kárhozott hibát (Petőfi különösen a pályakezdése érdekében tett támogatás utáni hálátlanságát róta fel), és visszautasította leckéztető modorát. Végül közölte szándékát: „Szerződésünk ezen év végeig tart; ez év utolsó napján megszünöm az Életképek szerkesztő- és dolgozótársa lenni.”⁴⁰ A Jókai és Petőfi közti nyilvános hírlapi polémia léte és hangneme nyilván szintén hozzájárult ahhoz, hogy kettejük kapcsolatát a későbbiekben egyik fél sem igyekezett felújítani. Különösen úgy, hogy erre válaszul Jókai egy olyan vitázáró nyilatkozatot tett közzé, amely visszamenőleg is érvénytelennek mutatta a kettejük közötti barátságot. Persze ez nyilván reakció volt Petőfinek a pályakezdés kapcsán felhozott szemrehányására. Jókai ugyanis a következőt írta: „Petőfi engem *soha sem szeretett*, én szerettem őt, ’ azért az ő kíméletlen szavai engemet legfeljebb bántanak, de ellenségévé nem tesznek. [...] Ő arról nem tehet; ő úgy született.”⁴¹ A kurziválással kiemelt szavaknak külön jelentősége volt, amelyet igazán csak Jókai és Petőfi érthettek. Jókai ugyanis ezzel visszautalt Petőfi hozzáintézett versére (*Jókai Mórhoz*), s ezt minősítette őszintétlennek. A vers ugyanis éppen ennek az érzelmi viszonyoknak a megvallásával kezdődött:

Miért szeretsz te engemet,
Kit annyian gyűlölnék?
S én, a ki annyit gyűlölök,
Téged miért szeretlek?⁴²

Ha pedig Jókai ezt a versbeli kijelentést érvénytelennek minősítette, akkor ebben a gesztusban olyan mértékű sértés lappangott, amelyet aztán az ezt nyilván pontosan elértő Petőfi soha nem tudott megbocsátani. Hogy Petőfi mennyire zokon vette ezt,

³⁸ ENDRÓDI, 497–499; PSÖM, V., 118–119.

³⁹ PETŐFI Sándor, *Első és utolsó fölszólalásom egy igen piszkos dologban*, Életképek, 6. évf., 1848, II. félév, 11. szám (szeptember 10.), 351–352.

⁴⁰ *Uo.*, 352.

⁴¹ Életképek, 6. évf., 1848, II. félév, 12. szám (szeptember 18.), 379. (kiemelés az eredetiben)

⁴² A vers, amelyet a kritikai kiadás az 1845. [november 2–25.] közti időszakra datált, s amely a Pesti Divatlap 1845. december 11-i számában jelent meg: PETŐFI Sándor *összes költeményei (1845. augusztus – 1846)*, s. a. r. KERÉNYI Ferenc, Budapest, Akadémiai, 2003 (Petőfi Sándor Összes Művei, 4.), 83–84. Vö. FRIED István, „Pályatársam, s szeretett barátom”: Petőfi Sándor két verse Jókai Mórhoz, *Bárka*, 2023/1, 62–67.

azt jól mutatja, hogy éppen erre a pontra külön is kitért a Jókaiival való végső szakítást jelentő cikkében: „Talán emlékszik a’ közönség egy költeményemre, melyet Jókaihoz írtam néhány év előtt. E’ költeményre többi barátim azt mondták: »te Jókait szereted legjobban? te ő benne bízol egyedül? majd meglátod, Jókai fog legjobban megcsalni, Jókai lesz leghálátlanabb irántad.« Én kinevettem őket, sőt megharagudtam rájuk, pedig im a’ következés mutatja, hogy igazok volt!”⁴³ Ezt a nyilvánosság előtt lefolytatott, de számos elhallgatással és rejtett, személyes utalással terhelt vitát egykorúan és kívülről nyilván aligha lehetett pontosan megérteni. Arany Petőfihez intézett levele legalábbis ezt bizonyítja, hiszen ő értetlenül azt kérdezte: „Kibékültél-e már Jókaiival? Az olly furcsa kis processzus volt, hogy kivált, a posteriori, az ördög is nevetne rajta.”⁴⁴

A vers tehát megjelent. Komoly feltűnést keltett és jelentős hatása volt. Petőfi az általános gyakorlatának megfelelően fölvette a versgyűjtő füzetbe. Majd olyasmit tett, amit máskor soha: sorról sorra kitörölte. Azaz nem egyszerűen áthúzta az egészet, hanem – sokkal nagyobb munkával – igyekezett az egészet olvashatatlaná is tenni. Mi magyarázhatja ezt a gesztust? Ez ugyanis mégiscsak a szöveg visszavonását jelenti. Mert amúgy a vers értelmezése éppen azért igen lényeges, mert ez nem egyszerűen egy személyes irodalmi kapcsolat utólagos és vehemens lezárását jelentette: ahogyan erre Fried István felhívta a figyelmet, itt a „nemzeti költő” szerepének érvénytelenné nyilvánításáról is szó van – ráadásul oly módon, hogy úgy tűnik, ez a státusz és pozíció egy irodalmon kívüli, politikai kérdésben tett megnyilvánulástól látszik függeni.⁴⁵ Persze, hogy ez miért lehetséges, az Petőfi szemléletének általánosabb sajátosságai segíthetnek megérteni: Petőfi ugyanis a politikai állásfoglalást is elsődlegesen morális kérdésként fogta fel, s ezért nem mérlegelte azt, hogy az egyik területen elkövetett botlást más érdemek vajon ellensúlyozhatják-e. Petőfinek egy monolit módon felfogott személyiségképlet határozta meg stabil háttérként mind az irodalmi működést, mind a közéleti állásfoglalást – s ez mindenki megítélésekor hasonlóképpen működött. Jókainál éppúgy, mint Aranyánál.

Csak Jókaiiban csalódott (s a Vörösmartyhoz írott vers közlése kapcsán kialakuló konfliktus ennek mintegy a végső próbája is volt), s életében Jókai irányába egyetlen újabb gesztust sem tett, míg Aranyban soha nem érzékelt hasonló, megbocsáthatatlan morális diszharmóniát – még ha levelezésük arról árulkodik is, hogy kettejük között szintén voltak olyan nézetkülönbségek, amelyek akár a szakításig is elvezethettek volna.⁴⁶

⁴³ PETŐFI, *Első és utolsó*, 352.

⁴⁴ Arany János – Petőfi Sándornak, Szalonta, 1848. november 19. = PSÖM, VII., 177.

⁴⁵ FRIED István, *Petőfi Sándor: „nemzeti költő” „nemzeti költészete”*, Forrás, 2023/1, 3–23.

⁴⁶ Petőfi és Arany kapcsolatának ezeket az ellentmondásait – egy kissé talán túlhangsúlyozva a konfliktusokat – összefoglalta: MILBACHER Róbert, *Arany János és az emlékezet balzsama: Az Arany-hagyomány a magyar kulturális emlékezetben*, Budapest, Ráció, 2009, 147–167. Mértéktartóbb regisztrációját a jelenségnek lásd VADERNA Gábor, *Petőfi és Arany: A népiesség két politikai modelljéről*, Irodalmi Magazin, 2023/1, 24–29.

A textológiai megfigyelés lélektani következtetéshez is vezethet: a szöveggel való bánásmód révén lehet megragadni Petőfi utólagos viszonyulását ehhez a vershez. A kihúzás első közelítésben azt jelentheti, hogy Petőfi megbánta a vers megírását, esetleg a kiadását. De ha ilyen messzemenő következtetést esetleg nem is lehetne kiolvasni a gesztusból, az sejthető, hogy ez a jelzés a *Vörösmartyhoz* című vers kihagyását jelenthette volna az 1847 utáni összes versek tervezett, újabb kötetéből – csak ezt Petőfi már nem tudta érvényesíteni, hiszen a tőle gondozott, újabb összkiadás nem jelent meg az életében. Vagyis Petőfi ezen a ponton mégiscsak tett egy békülő gesztust Vörösmarty felé – s ez arra látszik mutatni, hogy Vörösmarty „nemzeti költői” státuszát mégsem tudta mindenestül megsemmisíteni egy vitatott kérdésben tett politikai állásfoglalása, amelyet Petőfi egyébként nem tudott elfogadni. Igaz, ezt a visszavonó gesztust Petőfi nem nyilvánosan tette (miközben a Vörösmartyt „megbélyegző” versét a sajtóban jelentette meg), hanem csak saját maga előtt és saját magának jelezte, de a szándék mégiscsak megvolt. Innen nézvést pedig már nem olyan meglepőek azok az életrajzi mozzanatok, amelyeket a Petőfi-biográfia számontartott, ám azzal együtt, hogy részleteket nem tudott felőlük, értelmezni sem tudta őket. Garay János 1848. december 25-i levelében – nyilván nyugtázva Petőfi korábbi kérdését – azt írta ugyanis: „Vörösmartyt sem szállásán, sem este a körben nem találtam; de bizonyos lehetsz benne, hogy sűrgetni fogom nála ügyedet...”⁴⁷

Egyéb adat híján nem tudni, mi lett volna Petőfi kérése Vörösmartyhoz, de az biztos, hogy volt kérése hozzá, s nem érezte úgy, hogy ezzel nincs joga és alapja jelentkezni nála. S Garay sem mutatott ezekben a sorokban semmi furcsálkodást, hogy közbenjárásra kérte meg őt Petőfi Vörösmartynál. 1849 januárjában pedig, amikor már Petőfi Zoltán is megszületett, Petőfi Debrecenben a családját Vörösmartyék gondjára bízta, s hozzájuk költöztette a Csapó utcai házba, ahol ekkor a Vörösmarty család lakott (amúgy nyilván több gyerekkel együtt).⁴⁸ Erről a tényről pedig láthatólag minden magyarázat nélkül, természetes dolognak tekintvén írt Aranyrak: „Itt laknak Vörösmartiéknál, mind a kettő [ti. felesége és fia – Sz. M.] egészséges: [...]”⁴⁹ Azaz Petőfi a feleségét és a fiát rá merte bízni Vörösmartyra, s a Debrecenben időző ismerősei közül csakis rá (aztán majd utóbb Aranyra Szalontán). Ez a határtalan bizalom pedig így lélektanilag sem tűnik megmagyarázhatatlannak vagy következetlennek, noha azért nem magától értődő, hogy egy ilyen éles hírlapi polémia után Petőfi ennyire megbízott Vörösmartyban, s Vörösmarty ilyen komoly terhet vállalt az őt nyilvánosan megsértő Petőfi érdekében. Ám ennek a helyreállt harmóniának a pszichológiai előkészítése – legalábbis Petőfi oldaláról – mégiscsak megragadható: ő ekkorra már túljutott az elemi indulaton. Csak ennek a textuális nyoma elsikkadt, mivel mindössze egy törlés dokumentálta a versgyűjtő füzetben. S mivel a Petőfi-életmű

⁴⁷ Garay János – Petőfi Sándornak, Pest, 1848. december 25. = PSÖM, VII., 191. (A jegyzetek csak találgatják, mi lehetett ez az üggy: *uo.*, 462.)

⁴⁸ KERÉNYI Ferenc, *Petőfi Sándor élete és költészete: Kritikai életrajz*, Budapest, Osiris, 2022, 426.

⁴⁹ Petőfi Sándor – Arany Jánosnak, Debrecen, 1849. február 14. = PSÖM, VII., 199.

későbbi kiadásai során (különösen pedig a kritikai igényű kiadásokban) soha nem a költő eredeti kötet szerkesztéseinek a szerkezete és a sorrendje volt a meghatározó, hanem az összes szöveg kiadásának szándéka, kronológiai elv alapján, ezért értelem-szerűen elsikkadt ez a csupán felsejlő megfontolás. Annál is inkább, mert maga a versszöveg egykorú folyóirat-publikációból ismeretes volt.

Petőfi törlése ilyenformán nem lett az életmű önértelmezésének látványos mozzanata, hanem megmaradt olyan gesztusnak, amelyet csak utólag, s csak a filológia eszközeivel lehet föltárni. De elfeledkezni kár volna róla.

SZILÁGYI MÁRTON
egyetemi tanár
Eötvös Loránd Tudományegyetem
szilagyi.marton@btk.elte.hu

Poem Collecting Notebooks, the Basis of Petőfi Philology

Abstract: The poem collecting notebooks had an important role from the beginning in the history of Petőfi editions – especially in terms of philology. This paper, however, does not focus on the philological importance of these manuscripts, but examines their function instead: why is it important that Petőfi created an autographical collection of texts for archival purposes? Petőfi started this method as early as the beginning of his career and the publishing agreements made it even clearer that his poems have market value not only as separate items, but also as a whole. Therefore, it was worth keeping the notebooks in order to establish the basics of a future collection.

Keywords: Sándor Petőfi, Petőfi philology, textology, poem collecting notebooks

DOI: 10.37415/studia/2023/3-4/25-37.

Open Access: Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0)

